
Hava MIHAELI

U ŽIVOT SA 26 KILOGRAMA

Hava Mihaeli rođena je u Beogradu 1928. godine kao Eva Bruk. Bila je jedino dete u porodici Bruk. Njena majka, rođena Kenigsberg, potiče iz porodice koja je veoma držala do verskih običaja. Imala je pet sestara, od kojih su četiri stradale u Holookaustu, i tri brata. Otac je imao tri sestre i tri brata koji su sa ocem živeli u Americi, gde su se iselili 1923. godine. S obzirom na to da je deda bio stariji čovek, vučen željom da poslednje dane dočeka u sredini u kojoj je proživio najveći deo života, od-

lučio je da se vrati. Umro je u Beogradu.

Preživela je strahote nacističkih logora – Aušvica, Bergen-Belzena, Ravensbrika i drugih, u koje je, zajedno sa majkom, odvedena kao šesnaestogodišnja devojka. Iz logora se nije vratila njena majka.

Po povratku u Beograd, posle rata, gde se sa ocem sreća posle četiri godine, završila je gimnaziju, udala se i 1949. godine sa suprugom odselila u Izrael. U braku sa Šmuelom Mihaelijem rodila je dva sina, od kojih je jedan živ. Ima troje unučadi.

U Beogradu su postojale dve jevrejske opštine, sefardska i aškenaska. Sa sefardskim Jevrejima bila sam u Hašomer hacairu. Moja drugarica, koja živi u Haifi, došla je da nagovara moju mamu da me pusti da se pridružim organizaciji. Tada smo otišle na Dorćol, gde je bio cen-

tar okupljanja. Ta drugarica se zvala Vera Vajs, danas Rozenberger, žena profesora Rozenbergera.

Sa mamom sam išla u sinagogu za Šabat i druge praznike. Tata nije išao, sem za Jom Kipur, i to samo da bi mami udovoljio. Nasuprot njemu, mamin otac je bio izuzetno religiozan i zahvaljujući njemu naučila sam jevrejske običaje i ono što svaki Jevrejin treba da zna. Mama se pridržavala vere. Održavala je običaje što su bili uobičajeni među beogradskim Jevrejima koji nisu bili strogo religiozni. To je podrazumevalo paljenje sveća za Šabat i slavljenje većih praznika.

Volela sam da crtam i da pevam, za šta sam imala i talenta. Na kraju prvog razreda osnovne škole, pevala sam u sinagogi.

Moji roditelji su imali malo formalnog obrazovanja ali su dosta čitali. Moja baka je umrla kada je mama imala samo dvanaest godina. Dve starije sestre naučile su da pletu i na taj način su zarađivale, a moja mama je ostala u kući da brine o ostaloj deci. Mada je volela da uči, prestala je da ide u školu.

Tata je poticao iz bogate porodice. Kao dete bio je nestašan. Izučio je bravarski zanat. To nije bila profesija kojom su se Jevreji često bavili. Možda je on to sam izabrao. Na kraju se bavio konstrukcijom i izradom stilizovanih kapija. I danas postoje kapije u Beogradu koje je on pravio, ulične i one za liftove. Kasnije je imao veliku radionicu sa dosta radnika. Neposredno pred rat broj radnika se smanjio, a radionica je preseljena na drugo mesto. Uprkos tome on je i dalje dobro radio.

Moji roditelji su svake večeri, pred spavanje, čitali knjige, a meni pričali priče. Odrasla sam uz priče iz mađarskih knjiga. Mama mi je čitala priče na mađarskom. Tata je sa mnom govorio srpski zato što se rodio u mestu u kome se govorilo uglavnom srpski, dok se mama rodila u mađarsko-nemačkom selu. Devojka iz dobre kuće trebalo je da zna nemački. Znala sam ga, a srpski sam naučila u školi.

Moja najbolja drugarica je bila Srpkinja. Njen otac je imao prodavnicu u istoj kući u kojoj smo živeli. Svaki put kada je njen otac dolazio u prodavnicu, dolazila je i ona. Nas dve smo se igrale sve do večeri kada je njen otac odlazio kući. Moje drugarice Jevrejke uglavnom sam upoznala na časovima veronauke. Imale smo kasicu Keren kajemeta, unutra nešto novca... Tadašnji Izrael sam zamišljala kao mesto gde ima veoma malo Jevreja koji žive veoma teško. To je i bilo ono što su mi pričali. Moji roditelji su bili cionisti. Kada je 1937. godine počelo intenzivnije naseljavanje iz Jugoslavije, moji roditelji su se prilično

dvoumili. Želeli su da se isele ali mama nije želela da ostavi oca, braću i sestre. Što se tate tiče, njemu su obećavali tamo lepu budućnost, s obzirom na njegovu profesiju. Bračni par sa kojim su se moji roditelji družili odselio se u Palestinu, a mi smo, na moju žalost, ostali. Ja sam veoma želela da idem, maštala sam da budem u zemlji Jevreja. To što su u toj zemlji živeli i Arapi, to baš i nisam shvatala. Kada je Hitler počeo da osvaja, slušala sam starije kako pričaju o tome. Tada još nisam čitala novine jer su stariji smatrali da se u novinama piše o stvarima koje devojčice ne treba da znaju.

Znala sam šta se dešavalo u Varšavskom getu. Moja mama je plakala kada je o tome čitala u novinama. Sve mi je ispričala, mada je prvo morala da mi objasni šta je to geto. Znala sam i da se Hitlerova teritorija sve više širi i da se približava Jugoslaviji. Moji roditelji su shvatili da će u zemlji biti rata. Tata je dobio poziv za vojsku.

U vreme bombardovanja Beograda, jedna od maminih sestara je bila sa nama. Sledeće večeri smo pobjegli u Mali Mokri Lug, selo u okolini Beograda. Spavali smo napolju kada je došao neki čovek i rekao da odemo dalje jer se sprema bombardovanje tog mesta. Kasnije su nam seljaci dozvolili da uđemo u jednu kuću. Imali su veliku sobu i kuhinju. Dosta ljudi su pustili u tu sobu u kojoj je bilo nekoliko kreveta. Sedeli smo na krevetima zgurani da bi bilo mesta za što više ljudi. Spremili su nam i nešto hrane. Tamo smo ostali nekoliko dana i vratili se u Beograd.

Zatekli smo spaljen krov naše kuće. Susedna kuća je bila potpuno uništena. Još uvek se osećao dim i prašina u vazduhu. Mama i njena sestra su raspakovale stvari i njima napunile torbe. Negde nije bilo krova na kući, negde pola kuće a negde kuće uopšte nije bilo. Na nekim mestima je gorela vatra. Sa nama u kući nisu živeli Jevreji, niti ih je bilo u našoj okolini. Telefone su imali samo bogati ljudi, tako da nismo bili u vezi sa Jevrejima već samo sa Srbima koji su nam bili komšije. To je bilo četvrtog dana rata.

Mama i njena sestra su bile osobe vezane za porodicu i želele su da se vrate tamo gde su im bili otac, braća i sestre. To je bio razlog zbog koga su želele da idu u Sombor. Tada je most još uvek postojao pa smo naručile kočije koje su nas dovezle do Zemuna. Kočijaš dalje nije hteo da ide. Voz za Sombor nije radio. U međuvremenu je otoplilo. Mama i njena sestra su polako izbacivale iz torbi ono što su mislile da je suvišno. Torbe su bile preteške i one nisu mogle da ih nose.

Uhvatile smo voz do Crvenke. Odande voz dalje nije išao.

Crvenka je bila nemačko selo. Ostale smo na železničkoj stanici jer smo tamo imale gde da sedimo. Na sreću, znale smo mađarski i međusobno smo pričale na mađarskom kada su nam prišli Nemci i pozvali da dođemo kod njih kući. To su bili lokalni stanovnici nemačke nacionalnosti koji su živeli u Bačkoj. Pustili su nas u kuću. Bile smo nas tri – mama, njena sestra i ja. Dok smo spavale u njihovoj spavaćoj sobi, oni su u kuhinji šili nemačku zastavu. Moja mama je smislila priču da je udovica i da je bila u jednoj bogatoj porodici u Beogradu gde je iznajmljivala stan. Rekla je da smo mi Mađari koji se vraćaju svojim rođacima u Sombor.

Čini mi se da nas nisu ni pitali ko smo. Znale smo da moramo što pre da odemo iz te kuće. Krenule smo pešice prema Somboru i na putu srele mađarsku vojsku. Mama je srela jednog tatinog druga koji je imao motor sa dodatnim sedištem sa strane. Njemu su javili gde smo pa je došao po nas tim motorom i dobacio nas do Sivca, gde je živeo i radio kao trgovac. Bile smo kod njih danima. Njegova žena je bila Mađarica.

Posle nekog vremena smo stigle u Sombor. Došla sam kod dede, gde su bili i ostali rođaci. Svi su me mazili i pazili. Ja sam bila jedino dete jer niko drugi od braće i sestara nije bio venčan osim moje mame i jedne njene sestre koja je živela na Kubi. S obzirom na to da sam znala mađarski, nije mi bilo teško da idem u mađarsku školu.

Tata je imao veoma bogatog rođaka u Subotici koji je imao ćerku godinu i po dana stariju od mene. Ne znam kako je moja mama uspostavila kontakt sa njima. Znam da me je ta porodica pozvala da živimo kod njih. Rekli su da će mi platiti troškove školovanja.

Nije mi bilo baš najbolje i prilično sam patila. Što se škole tiče, tu nije bilo problema, ja sam iz somborske prešla u subotičku gimnaziju. Znala sam mađarski, malo lošije mi je išao pravopis, ali mi je mama dosta toga pokazala i to sam brzo shvatila. Bio je kraj školske godine.

U Somboru je mama bila u kontaktu sa ostalim Jevrejima. Pokušavala je da pronade tatu preko Švajcarske, preko Crvenog krsta i uspela je da dođe do njegove adrese. Znala je da je u mestu koje se zove Ševi, blizu Trier. Zatim mu je napisala pismo na koje je on odgovorio i tada su počeli da se dopisuju. Ja sam mu takođe pisala pisma.

U Somboru je bilo mirno. Stariji nisu hteli preda mnom da pričaju o opasnostima. Deda je jednom nedeljno išao u kafanu da čita novine, a

postojala je poslastičarnica u koju se išlo subotom ili nedeljom, gde su išle i žene. U suštini se ništa posebno nije promenilo. Naš rođak je pobegao iz Banata. U Debeljači je imao zubarsku ordinaciju i dosta radio sa zlatom. Rumunski seljaci su voleli da plaćaju zlatom umesto novcem. Naš rođak je prihvatio takav način plaćanja pa je u svojoj torbi imao pregradu u koju bi stavio zlato i prekrio ga majicama i drugim stvarima. Morao je da pređe Tisu da bi iz Banata došao u Bačku. Skeledžiji je rekao da mu je otac bolestan i da ide da ga poseti, da se brzo vraća i da zato ima tako malu torbu sa sobom. Platilo je skeledžiji i uspeo da pređe u Bačku. Ispričao nam je šta se dešavalo u Beogradu dok još nije pobegao. Njegova majka je bila u Somboru, vlasnica zgrade u kojoj je živela moja porodica. Ispričao je da su na Sajmištu pucali u njega, da su ubijali... Saznali smo i za raciju u Novom Sadu 1942. godine. Posle tog događaja u Novom Sadu prestali smo da jedemo rečnu ribu.

Tada sam bila u Subotici. Ljudi su pričali o tome, znala sam šta se dešava ali nisam shvatala suštinu. Bila sam devojka koju su učili da ne treba mnogo pitati. Posebno zato što rođaka mojih roditelja nije bila prijatna žena i što sam za nju bila stranac, jer sam se rodila i živela u Beogradu.

Jednog dana sam dobila poziv da dođem u odeljenje za kontrašpijunažu. Imala sam četrnaest godina. Bila sam iz drugog regiona, nije mi bilo mesto u Mađarskoj. Moja mama je takođe dobila poziv, sa tom razlikom što sam ja rođena u Beogradu, a ona u Mađarskoj, pre Prvog svetskog rata. Žena tatinog rođaka je pošla zajedno sa mnom pošto sam se ja veoma bojala. Naišla sam na čoveka veoma neprijatnog. Vikao je na mene. Kasnije, s vremena na vreme, morala sam da dolazim kod njega da se prijavljujem i odgovaram na pitanja koja mi je postavljao. Tada sam počela da osećam antisemitizam. To su bila pitanja: zašto sam tamo i kako sam došla, na šta sam odgovarala da je moja mama Mađarica i da, iako smo živeli u Beogradu, mi smo se uvek osećali Mađarima. Naglašavala sam da govorim mađarski i pevam mađarske patriotske pesme. Suština moje priče je uvek bila da smo mi veliki Mađari koji su samo živeli u Beogradu. Imala sam neku potvrdu koju sam morala svaki put da donosim i pokazujem.

Za Roš Hašana, Jevrejke nisu išle u školu. Kada smo narednog dana došle, naša razredna, Mađarica ispričala nam je šta se za to vreme dešavalo u školi. Jedna od nastavnica je iskoristila tu priliku i napravila novi raspored sedenja u razredu po kome smo mi bile grupisane na

jednom mestu. Meni je bilo dobro što smo sve bile zajedno. Bilo nas je šest ili više i nije nam smetao novi raspored, ali smo već počele da osećamo antisemitizam nastavnica. Moja drugarica, koja sada živi u Tel Avivu, bila je dobra u gimnastici, a dali su joj negativnu ocenu iz tog predmeta. Mene, koja sam stvarno znala veoma dobro da slikam, oborili su na likovnom. Mojoj rođaci u starijoj generaciji dali su manju ocenu iz vladanja.

Godine 1944, polovinom marta, Nemci su okupirali Mađarsku. Mama nije želela da dalje budem u Subotici pa sam se vratila u Sombor.

Nisu mi dali da izlazim na ulicu. Pored nas je živela jevrejska porodica čiji je sin, preko krova, dolazio do nas tako da sam imala neke kontakte sa ljudima. Polako smo saznavali da odvedu Jevreje iz Sombora. U očajanju, mama je predložila da se obesimo u drvarnici. Nije htela da nas odvedu u logor. Odgovorila sam da imam šesnaest godina i da želim da živim. Ona je znala ono što meni nisu hteli da kažu, da kada odvedu Jevreje, ti Jevreji se ne vraćaju. Čula je da postoje logori u kojima se naporno radi ali nije znala da u njima ubijaju Jevreje. Već je bilo porodica u Somboru koje su kolektivno izvršile samoubistvo.

Počelo je sa žutim trakama koje smo morali da nosimo. Odmah zatim su počeli da odvedu Jevreje. Najpre muškarce, prvenstveno bogatije. Dok su Mađari upravljali, Jevreji su morali da obavljaju određene fizičke poslove – ali ih nisu odvodili. Nisu odlazili van grada ili van Mađarske. Obavljali su poslove koje su im izmišljali samo da bi nešto radili. Na primer, prenošenje zemlje sa jednog mesta na drugo ili trčanje ili... Moja tri ujaka su radili takve poslove i bili teško kažnjavani. Mađarski oficiri nikada nisu bili zadovoljni njihovim radom.

Došli su i po nas. Bilo nam je zabranjeno da ponese torbe. Naše komšije, Nemci, stajali su na ulici i smejali nam se. Prvo su nas okupili u školi a kasnije odveli u Baju. Tamo su nas prvo smestili u neku fabriku cigala. Mada smo bili jako stisnuti, nije bilo dovoljno mesta. U svakom slučaju, bili smo zajedno i to je bilo dobro. Ali, deda je dobio proliv. Odveli su ga u ambulantu tako da više nije bio sa nama. Ni kada su nas kasnije prebacili u geto, nije bio sa nama.

U getu su nas smeštali u porodice. U Baji su uglavnom bile žene sa decom. Mi smo došli u porodicu u kojoj je bila žena sa sinom. Oni su imali malu, jednostavnu prodavnicu. Dobile smo sobu. Mama i ja smo spavale na istom kauču. Domaćica nam je davala i da jedemo.

Mojoj mami je sve to bilo veoma neprijatno, plakala je zato što mora da živi na račun druge žene koja se prehranjuje tako što drži malu prodavnicu. Posle nekoliko dana ubacili su nas u vagone i krenuli smo na put.

Kada smo u Austriji stigli do mesta koje se zove Genzerndorf (Gänserndorf), dali su nam da izađemo iz vagona u kojima smo bili stisnuti jedni uz druge. To su bili vagoni za prevoz stoke, nisu imali ni wc ni bilo šta drugo. Sa nama su bile žene sa malom decom. Imali smo nošu tako da smo se dogovorili da svaki put kada žene obavljaju malu nuždu u posudu, muškarci zatvore oči i obrnuto. Nismo imali ni hrane ni pića ali se ne sećam da sam bila gladna ili žedna, nisam to doživljavala kao patnju. Moj dečko je bio pored mene i meni je bilo dobro. U Genzerndorfu su nam rekli da ko hoće da ostane i radi težak fizički posao u polju, ode na jednu stranu. Mama i njene sestre su se složile da ostanemo i radimo na poljima, ali je najstarija sestra rekla da ne možemo da ostavimo dedu, koji je tada imao 77 godina, jer neće imati ko da mu dá šolju čaja, da brine o njemu. Vratile smo se u voz i stigle u Aušvic. Pre toga, nekoliko ljudi je umrlo u vagonu. Bilo je i onih koji su se jedva držali na nogama i onih koji su padali u nesvest. Putovali smo 4–5 dana.

Po danu smo stigli do logora. Otvorili su vagone. Mrtve su stavili na zemlju, a nama su rekli da se poređamo u redove od po petoro. Nas je bilo šestoro. Pošto nas šest nije moglo da bude u redu od po pet, stala sam u red sa najstarijom tetkom i još nekim ljudima, a mama i druge sestre sa komšinicom i tako ih je bilo pet. Moja najstarija tetka je izgledala starije. Bila je mršava i veoma se bojala za svog oca. Kada smo došli do Mengelea, mojoj tetki je pokazao da ide levo. Ja sam za njom takođe otišla levo jer sam se držala za nju. Pored Mengelea je stajao jedan mladi vojnik. Povukao me je za ruku i prebacio u desni red. U suprotnom bih otišla u gasnu komoru zajedno sa najstarijom tetkom. Tako sam ostala sa mamom i njenim ostalim sestrama. Sve se odvijalo munjevito, nismo znali šta znači razdvajanje u levu i desnu stranu. Sve vreme nemački vojnici su nas tukli, vikali na nas, uzvikivali „los, los“ (ajde, ajde) i „schnell, schnell“ (brzo, brzo).

Još pre nego što se voz zaustavio, iz vagona smo videli ljude bez kose, obučene u odeću na štrafte. Dovikivali su nam da pogledamo dim koji je dolazio iz krematorijuma i da ćemo i mi ubrzo završiti tamo. Mama je rekla da smo stigli u ludnicu i da ovi ljudi nisu normalni. Nakon što su sproveli selekciju, odveli su nas do tuševa. Tamo smo morali da se skinemo goli. Pored žena bili su i muškarci. Za mene, koja

sam tada imala šesnaest godina, to je bilo užasavajuće. Sve vreme sam se skrivala iza mame.

Posle su nam odstranili dlake sa svih delova tela. Ostala sam sa mamom i njenim mladim sestrama. Majke sa bebama koje nemaju šanse da prežive i starije ljude odmah su slali u krematorijum. Posle su nas dezinfikovali i okupili napolju. Već je bio mrak. Dobili smo odeću. Ja sam dobila majicu koja se kasnije pocepala tako da mi je pola grudi virilo. Tamo su radili i Poljaci pored kojih sam sa tom pocepanom majicom morala da prolazim, što mi je bilo veoma neprijatno. U početku sam nosila tu majicu i nekakvu suknju, ništa drugo osim toga nisam imala na sebi.

U početku smo imale menstruaciju. Posle dva meseca, više ne. Meni nije bilo jasno zašto mi se stalno spavalo. Prve večeri, kada su nas smestili u barake, kreveta još nije bilo. U sredini je bila neka peć na kojoj se moglo sedeti. Sela sam pored mame. Jedna od tetaka je stajala pored nas a mama mi se obratila rečima: „Gospodine, da li biste, molim vas, mogli malo da se pomerite“. Mama mi se obratila sa „gospodine“ jer me nije prepoznala, onakvu bez kose. Odgovorila sam da sam to ja, na šta je ona počela da plače, uz reči: „Dokle sam došla kada ne prepoznajem sopstvenu ćerku?!“

Još pre nego što smo ušli u barake, mladići koji su bili sa nama odvojeni su na drugu stranu ograde. Dovikivali smo se i tako se ispostavilo da je moj dečko tamo. Rekao mi je da dođem ispod svetla da me vidi. Bila sam naivna i došla. Kada me je video, počeo je da se smeje i da mi govori da je bolje da se sklonim da me ne gleda pošto sam bez kose. Jadno sam se osećala. Na svu sreću, nisam mogla da se pogledam u ogledalo. Nije čudo da me mama nije prepoznala u mraku pa mi se obratila sa „gospodine“.

I sama odeća je bila užasna. Poljakinje, koje su bile tamo duže vreme i koje su bile zadužene da vode računa o barakama, ispričale su nam šta se dešava. Rekle su da su majke sa decom i stariji spaljeni i da je to dim koji vidimo. Nismo verovala da je moguće da se tako nešto dešava. Neki su nam govorili da su prebačeni u logor za stare i decu. Govorili su da su ti logori bolji, da oni tamo dobijaju da jedu i da se tamo brinu o njima, da su svi koji su stavljeni u levu kolonu sada u logoru sa mnogo boljim uslovima. Naravno da je bilo i onih koji su govorili istinu o ljudima koji su selekcijom otišli levo, ali mi smo hteli da verujemo onima koji su nam pričali drugačije.

Bile smo u C lageru, baraci 23. To je bio češki logor. Potom su nas premestili u baraku B2, gde smo bile nekoliko nedelja. To je bila veoma velika baraka sa peći u sredini. Svaki put smo za celapel stajale satima, a nekada smo i klečale. Takođe, morale smo da dignemo ruke gore i da ih tako držimo, za kaznu. Mami je bilo teško, tada je imala već 44 godine. Za hranu smo, za nas pet, dobile jednu posudu.

Kada su nas prebacili u baraku B2, dobila sam temperaturu. Prebačena sam u baraku za bolesne. Tada nisam znala da je to bilo opasno za mene. Mengele je došao i napravio selekciju. Odvojio je mršave. Mene nije odvojio jer sam bila nešto razvijenija za svoje godine, to sam tek kasnije shvatila. Videla sam žene koje su našle crvene cigle sa kojih su uzimale prah i stavljale na obraze pre selekcije da bi izgledale zdravije i bolje. Mengele nas je pregledao. Jedna žena mu se obratila i rekla: „Doktore, mi smo gladne“. On se osmehnuo i rekao da može da grize drvo ako je gladna, jer su kreveti bili od drveta. Još jedna žena mu se obratila rečima da je ona žena nekog doktora iz Subotice. Mengele nije obraćao pažnju na njene reči. Ja mu se nisam obraćala. Mengele je bio visok i zgodan, markantan. Ipak, znale smo da bi njega trebalo da se bojimo...

Dok sam bila u baraci za bolesne, bila je Roš Hašana. Moja mama je, ni sama ne znam na koji način, uspela da nabavi kašiku ili manje meda. Tamo je parče hleba vredelo kao novac, hlebom su se kupovale stvari tako da je moguće da danima nije jela da bi sačuvala hleb i njime kupila med. Kroz prozor mi je dodala kašiku meda – i to je bio poslednji put da sam je videla!

Kasnije su me ponovo premestili u baraku sa Česima. Ponovo sam se razbolela i ponovo bila u bolnici, samo što je ovog puta to više ličilo na bolnicu. Tamo je bila doktorka koju sam poznavala iz Subotice. Ljudi su imali dijareju, tifus i razne druge bolesti. Pojedinci su dobijali beli hleb, što je bilo nezamislivo. Ja sam imala neku običnu dečju bolest koju je doktorka iz Subotice nazivala morbile (male boginje). Pored mene je bila devojčica od dvanaest godina koja je imala skoliozu. Ona je bila iz Poljske. Sa mnom je bila i žena iz Poljske sa detetom od 4–5 godina. Govorila je da bi, da nije imala dete, skočila iz voza koji ih je dovozio za Aušvic i na taj način se spasila.

Došao je Mengele da izvrši selekciju. Šapnula sam devojčici da se sakrije da je Mengele ne bi video, ali smo sve morale da gole stojimo pred njim kako bi nas dobro pregledao. Tada je toj devojčici, koja se

zvala Sala, bio kraj. A drugu devojčicu od samo par godina, koja se zvala Rena Mona, uzeo je, izvadio iz džepa bombonu i dao joj. Mene je upitao: koliko imam godina. Rekla sam da imam osamnaest godina pa me nije uputio u krematorijum. Tada smo već znali da postoji krematorijum, da spaljuju ljude.

Još kada smo stigli, videli smo mnogo mrtvih. Nisu mogli sve u isto vreme da spale pa su ih nabacali na jednom mestu tako da smo sve vreme osećali smrad mrtvih i dim iz krematorijuma. Na početku smo mislili da su ti ljudi mrtvi zato što su bili bolesni, nismo znali kako su umirali i zatim spaljivani. Govorili su nam da su to ljudi koji su bili sa nama u transportu i da smo i sami videli koliko je tada ljudi umrlo.

U životu je ostala i moja dobra drugarica Dina Remer. Bile smo veoma gladne. Dok smo bile u Aušvicu, pričale smo kako ćemo posle rata biti velike devojke. Mama mi je rekla da ćemo ići u operu, na balet i sve druge priredbe. Pričale smo o tome kako će mi mama kupiti bele dugačke rukavice koje ću nositi kada budem išla u operu. O takvim stvarima smo pričale i maštale.

Imale smo još jednu drugaricu, dve godine mlađu od mene, malo debeljuškastu. Kada je počela da mršavi u logoru, gledala je na svoju senku i govorila da će posle rata moći da nosi haljine sa debelim kaišem koji bi isticao njene kukove. Tada smo bile devojke i nismo pričale o politici i tome kako je nastao svet.

Većina devojaka bila je starija od nas. One mlađe odmah su odvodili u gasne komore. Ujutro smo dobijale neku tečnost koju su nazivali čaj. Tada smo imale celapel (prebrojavanje). Posle celapela morale smo da idemo do kuhinje, koja je bila veoma daleko, i donesemo velike posude sa čajem. Tu su se svi gurali, penjali jedni na druge da bi dobili tu tečnost. Ja to nisam želela da radim, govorila sam da nisam dovoljno žedna. Nakon toga nismo radili ništa. Postojala je baraka sa česmama u koju smo ponekad išli da operemo ruke i da se umijemo, ali se nismo kupali. Vreme smo provodili sedeći i pričajući. Nismo imali šta da radimo. Uveče smo ponovo imali celapel koji je trajao satima i nakon toga smo dobijali parče hleba sa još nečim. Nekada je to bila salama, nekada džem, bar su oni to tako nazivali jer to svakako nije bilo to. Nekada su davali ubuđali sir. Neki su to jeli i govorili da je ukusan, da ga jedu i Francuzi. Ja ga nisam jela.

Kada su me prebacili u drugu baraku, više nisam imala nikoga svog. U baraci nikoga nisam poznavala. Jela sam hleb i supu. Nekada

je u toj supi bilo veoma čudno roze meso. Govorili su da je to meso od beba. Nikada pre i nikada posle nisam videla takvo meso i nisam sigurna šta je to bilo.

Dali su nam i sapun sa užasnim mirisom. Na njemu je pisalo „Reine Jüdische Seife“, što znači: „Čist jevrejski sapun“. Ni u to nismo verovali, ali je i to bila surova istina kao što je i roze meso najverovatnije bilo meso ubijenih beba. To meso su nam retko kad davali ali, kad jesu, ja sam ga jela. Tada nikako nisam mogla da poverujem da je to meso od beba. Dok sam još bila u logoru C, u bloku 23, bila sam sa jednom trudnom ženom. Trebalo je da se porodi i mi smo je položili pored kreveta gde je bilo dovoljno prostora. Došla je doktorica, stala pored nje i, pre nego što je dete izašlo, rekla nam da nam je svima zabranjeno da to gledamo. Beba je izašla bez plača, bez pokreta. Ona ga je jednostavno udavila i rekla da se dete rodilo mrtvo. Žena koja se porodila kasnije je bila sa mnom na mestu gde sam radila. Zvala se Marija Rajh, bila je iz Mađarske. Doktorica je takođe bila Jevrejka iz Mađarske.

Nije bilo teško ugušiti tek rođeno dete. Porodilja je kasnije veoma patila, imala je krvarenja. Kada su me premestili u baraku u kojoj nisam nikoga poznavala, zastala sam pored ulaznih vrata. Odozgo sam čula priču na mađarskom o tome da sam došla kod njih u baraku. Jedna žena mi se obratila pitanjem da li govorim mađarski. Odgovorila sam potvrdno, posle čega su me pozvale da dođem gore kod njih. Ona je postala moja „lager mama“. Bila je žena zubara iz Budimpešte i zvala se Gabrijela Vidor. Nas dve smo bile skoro do kraja zajedno. Od jakne koja mi je bila predugačka, odsekla je deo i od toga sašila rukavice i kapuljaču kako bih imala šta da nosim po zimi. Nakon kratkog vremena od kako sam joj se pridružila, 31. oktobra su nas odveli iz Aušvica.

Prethodno su nas odveli do tuševa. Na sreću, to su bili tuševi sa vodom. Nakon toga su nam dali odeću, nešto topliju od prethodne. Ja sam dobila majicu, neku haljinu i jaknu bez postave. Odveli su nas do Bergen-Belzena. Tamo sam, u nadi da ću pronaći svoju mamu, išla od barake do barake i gledala ko je u njima. Tada sam našla Dinu Remer, ali mamu, naravno, nisam. Nama je u Bergen Belzenu bilo bolje nego u Aušvicu. Bilo je manje celapela, manje surovosti. Vozom smo 31. oktobra krenuli iz Aušvica i putovali 3–5 dana. Kada smo stigli, još uvek nije bilo tifusa.

Hodale smo šumom, mogla sam da vidim drveće. U Aušvicu nije bilo ni drveća, ni ptica, ničega! Prošle smo pored neke zgrade. Zamisljala sam sebe u toj zgradi, u braon haljini, kako u trpezariji, pored dugačkog stola, lepo postavljenog, čekam goste, svog budućeg muža ili neke druge goste. Sebe sam zamisljala kako izgledam prelepo u braon haljini! To je ono što mi je prolazilo kroz glavu, tačno se sećam svakog detalja tih misli, misli devojke od šesnaest godina!

Kada smo stigli u logor, bile smo smeštene u jednoj velikoj baraci. Sve vreme pričale smo o hrani. Svaka od nas je pravila jelovnik za taj dan. Tako smo provodile vreme, svaka je pričala o tome šta će, navodno, kuvati tog dana. Stvarno se ne sećam šta sam tada sanjarila da kuvam, ali je meni starešina naše barake rekla da se vidi da sam, prema tome kako pričam, iz dobre kuće.

U Bergen-Belzenu nije bilo selekcije i mučenja. Kasnije su moju „lager mamu“ i mene, sa još nekoliko njih iz istog reda kreveta, odveli u Braunšvajg. Tamo smo počele da radimo na obradi zemlje. Bilo nas je 400 do 800 žena. Smestili su nas u jednu štalu, na kraju grada, levo od ulice Volfenbuteler.

U početku nam je bilo dobro, jer su nam stavili slamu na pod pa je bilo toplo i mekano. Rano ujutru smo odlazile na prilično težak posao. Prolazeći, videle smo koliko je grad razoren i to nam je ulivalo nadu. Prvog dana kada su nas vodili kroz grad, meštanke su sa prozora svojih kuća počele da nam bacaju hleb. Bile smo jako mršave, odsečene kose, nosile smo alat na ramenima. Bilo je jasno da smo u zarobljeništvu. Sledećeg dana, kada smo prolazile, svi prozori bili su zatvoreni i niko ništa nije bacao. Zabranili su im.

Na početku smo nekako i gurale, ali smo vremenom imale sve manje snage. Ona slama koju su nam bacili više je ličila na blato nego na slamu. Pojavili su se insekti, bile smo pune vašaka i buva. Ujede nisam toliko osećala, ali ono što jesam jeste prljavština. Svake večeri sam, do trenutka kada su gasili svetlo, stajala ispod svetla i tražila gamad po odeći, pokušavajući da je uništim. Time sam se zanimala, to je bila moja igra – traženje vašaka u kosi i buva po odeći.

Bile smo raspoređene u dve štale. Tačno je bilo nekoliko velikih posuda iz kojih su konji pili vodu. Osim toga nije bilo ničega. Napravili su nam WC – u stvari, samo iskopanu rupa preko koje je bila postavljena daska. Rupa se brzo punila. Jedna žena je upala unutra i udavila se!

Stražari, Nemci, nisu bili u uniformama već u civilu, sa trakom oko ruke. Jednog dana je došao jedan od njih, prema odeći se moglo videti da je bio na višoj poziciji jer je imao zimsku jaknu od krzna. Naredio mi je da sklonim neko kamenje sa gomile. Kada sam digla kamenje, ispod je bila velika crvena jabuka! Podelile smo tu jabuku, mislim da je svaka dobila pola zalogaja. Ali, makar i toliko... Sa nama je bila neka devojka koja je govorila da ima veliki dijamant. Verovatno ga je sakrila unutar sebe. Počela je da razgovara sa jednim od stražara i, u jednom trenutku, samo je nestala. Najverovatnije da joj je taj stražar pomogao da pobegne a ona mu je zauzvrat dala dijamant. Stražar je potom izmislio priču da je umrla ili da je i ona upala u rupu od WC-a i ugušila se.

Dolaskom zime, postajalo nam je sve teže. Bilo je veoma hladno. Nekada smo u podrumu nalazile krompire, koje smo jele, poluskuvane od vreline bombardovanja. Na putu od logora ka gradu bile su kante za smeće. Neke žene su preturale po kantama i nailazile na koru od krompira koju su jele.

Marija Rajh, žena koja se porodila, imala je sve vreme krvarenje od porođaja. Rekla je da joj je teško da ide da radi. Zvali su doktora. Iskoristila sam tu priliku i rekla da imam bolesno srce i da ni ja ne mogu da idem da radim. Tada me je Nemica stražarka tako udarila da sam izgubila svest. Kada sam se povratila, bila sam na podu.

Doktor koji je došao bio je mlad. Pregledao me je i potvrdio da imam bolesno srce i da ne treba da idem na rad. Marija Rajh je rekla da se porodila u Aušvicu i da otada sve vreme krvari. Doktor ju je pitao da li ima nešto u šta krvari. Odgovorila je da ima krpu koju je on zatražio da mu da. Nakon što je pomirisao krv sa krpe, rekao je da ni ona ne treba da ide da radi. Ipak, i mene i nju su kroz nekoliko dana naterali na rad.

Ujutro su dolazili nemački vojnici i uveče nas vraćali u štalu u kojoj smo bile zaključane. Za Božić smo dobile salatu od krompira, u kojoj je bilo i ribe, i parče mesa koje je bilo veoma ukusno. Inače smo dobijale nešto što se zvalo supa i parče hleba. Nosile smo cipele od drveta od kojih sam dobila rane po nogama.

U februaru, kad god smo čule sirene, mi smo se radovale i nadale. Bombardovalo se, ali se nismo plašile.

Braunšvajg se nalazi u zapadnom delu Nemačke. Odatle su nas odveli u mesto koje se zove Vatenštat, gde je bila bolnica u kojoj smo

spavale na pravim krevetima, sa dušecima, jastucima i pokrivačima. Prethodno, odveli su nas na dezinfekciju. Na mestu gde su nas dezinfikovali bila je nacrtana mrtvačka glava. Neki su to shvatili kao znak da nas odvede u gasne komore pa su počeli da viču. Mene to kao da nije doticalo. Bilo mi je svejedno da li će me odvesti u smrt ili ne. Dospela sam u stanje apatije. Uzeli su nam odeću i dali novu. Pitali su ko ima proliv. Na sreću, nisam ga imala tako da sam verovatno i zbog toga ostala u životu.

U tom mestu imali smo prostoriju sa tuševima, lavaboe sa česma-
ma, ponovo smo bili u životu. Naravno, tople vode nije bilo ali smo
mogle da se operemo. Imale smo i prozor u kojem smo mogle da se
ogledamo. Kosa mi je već malo porasla.

Tamo je počela neprijatna priča sa mojom „lager mamom“. Moj
hleb je počeo da nestaje. Počelo je još u Braunšvajgu. Tada sam misli-
la da neko dolazi noću dok spavam, da su gladni i da krađu hleb. Mene
su učili da ne pojedem sve odjednom i da jedan deo čuvam za jutro.
Ali, ujutro više nije bilo tog parčeta hleba! Moja „lager mama“ i ja smo
spavale u istom krevetu, a u krevetu do nas jedna devojkica iz Slovačke.
Sa njom sam uspevala da komuniciram tako što je ona pričala na slo-
vačkom a ja na srpskom. Kada je „lager mama“ jednom otišla u WC,
Slovakinja mi je rekla da, kada odlazim u WC, Gabrijela jede moj hleb.
Uvek mi je govorila da ima ćerku od sedam godina koja se zove Eva,
i da ona mora da ostane živa zbog nje. Ali, da ostane u životu na moj
račun... Verovala sam Slovakinji jer nije imala razloga da laže a meni
je hleb nestajao. I zato „lager mami“ ništa nisam rekla. Samo sam uve-
će uvek pojela hleb do kraja. Najsigurniji je bio u mom stomaku.

Još dok smo bile u Aušvicu, čule smo da su Rusi pokušali da ubiju
Hitlera. Došle su nam u ruke novine iz kojih se videlo da ima i onih
koji su protiv Hitlera. U aprilu je već bio kraj rata. Svaki put su nas
odvodili sve dalje i dalje da Rusi, Britanci ili Amerikanci ne mogu da
nas spasu. U početku su nas odvodili vozom koji je bio u potpunosti
otvoren. I dalje nas je bilo oko 400 u grupi. Nekada smo iz daljine čule
gruvanje topova, što je za nas bilo kao muzika.

Jednog popodneva došao je muškarac koji nije bio u uniformi, ali
je imao na ruci traku sa kukastim krstom. Besno je šetao ulicom i, u
jednom trenutku, počeo da viče kako se on rodio u toj ulici i kako je
čitav svoj život tu živio a sada ne prepoznaje sopstvenu kuću. Kuća
mu je bila delimično srušena i to je bio znak da ima nade za nas.

Iz Vatenštata odveli su nas do logora u Ravensbriku. Tamo su nas stavili u barake sa Ruskinjama i Poljakinjama, nejevrejka. Tamo se desilo čudo: samo su Jevrejke dobile pakete pomoći. A u paketu: nes kafa i mleko u prahu, cigarete, čokolada i konzerve sa svinjskim mesom sa jabukama. Ruskinje i Poljakinje su odjednom postale fine prema nama. Posebno su tražile cigarete. Počele smo da jedemo mleko u prahu sa kafom i od toga dobijale proliv. Čokoladu sam sačuvala za onoga ko me oslobodi.

Posle nekog vremena su nas i odande odveli. Sve vreme smo gledale avione. Nama su izgledali kao zlatne ribice, radovale smo se tim prizorima. Dosta su visoko leteli i mi smo ih pozdravljali. Vikale smo im „Zdravo, Tomi!“. Bilo nam je drago da čujemo sirene jer smo znale da tada bombarduju neko mesto u Nemačkoj. To su bili trenuci radosti.

U Ravensbriku smo bile kratko. Tamo mi se desilo nešto čudno. Došla je jedna od Nemica, stražarka, izdvojila me i rekla da pođem za njom. Dugo smo hodale i već izašle iz logora kada je stala i rekla da tu ostanem i da je čekam. Dugo sam čekala ali se ona nije vraćala. Odlučila sam da se vratim u logor. Šta je time htela, ne znam. Vratila sam se u logor i videla da je tamo nema.

I odatle su nas odveli otvorenim vozom. U svakom vagonu bila su po dva SS vojnika. Noževima su skidali SS oznaku sa kapa i odeće. To je bio znak da se rat bliži kraju. Kasnije su počeli da nas preseljavaju pešice. Pored nas su išli čuvari sa psima, vojnici sa oružjem i žene sa psima. Pešačile smo po ceo dan, a noću spavale na zemlji.

Tako smo se jednom zaustavile između dva sela. Meni je bilo dosta pešačenja, bila sam umorna i slaba. Rekla sam da ne mogu dalje, a znala sam šta se dešava onima koji ostaju. Više nisam imala snage. Dve drugarice iz Jugoslavije su me nagovarale da nikako ne radim tako nešto, da ne odustajem jer će pucati u mene. Odgovorila sam da me nije briga. Stvarno me nije bilo briga i odglumila sam da padam na putu. To se desilo poslepodne. Došla je Nemica stražarka, izvadila pištolj i uperila ga meni u glavu. Tada je došla i druga Nemica i rekla joj da me ostavi, „jadnu staricu“, tako da stražarka nije pucala. Verovatno sam izgledala kao starica.

Oni drugi su nastavili da pešače a ja sam ostala. Ušla sam u neku jamu da odspavam, da se odmorim. Imala sam cipele od drveta, zatvoreničku odeću na pruge koja je imala džepove. U džepovima sam imala američke cigarete i čokoladu.

Ležala sam pored jame, noga je nekako virila napolje i mogla se videti moja cipela. Dolazili su italijanski vojnici. Jedan od njih je video moje cipele i prišao. Kada je pokušao da mi skine cipele, pomerila sam se. On se uplašio, uzeo krst u ruku i počeo da viče: „Mama mia!“ Mislio je da sam mrtva. Kada sam se pomerila, on je odskočio. Odjednom su mi se pridružile dve Ruskinje. Došle su pešice. Kako su se i zašto tu našle, ne znam. Nisam ni pitala niti me je interesovalo. Tada je došao nemački vojnik i pitao: zašto smo tu umesto da uđemo u selo. Pričala sam sa njim jer Ruskinje nisu znale nemački. Rekla sam da se ne usuđujemo da uđemo u selo, na šta je on odgovorio da ne brinemo i da slobodno uđemo. Na putu nam se pridružio jedan mladić iz Belgije. Imao je 22 godine. Ispričao je da njegov otac ima fabriku za proizvodnju aparata za bolnicu.

Zajedno smo ušli u selo i seli pored nekih zgrada. Počela sam da razgledam dvorište i gledam čega i koga ima u njemu. Tada sam srela vojnika Vermahta. Videla sam da je u kokošinjcju skupio jaja. Rekla sam mu da imam američke cigarete i da bi ih menjala za jaja. Složio se. Sedeli smo u dvorištu kada su došli vojnici i doneli minobacač. Pucao je. Sedeli smo i posmatrali šta se dešava sve dok nam nisu rekli da se sklonimo jer postaje opasno. Na drugom mestu, njištao je konj. Došao je SS vojnik i, gotovo zaplakavši, izvadio pištolj i pucao u konja. To je za nas bilo sveže meso.

Belgijanac je odsekao parče mesa. Našli smo konzerve, nabavili vodu, iščupali par izdanaka iz zemlje i stavili meso u vodu da napravimo supu. Kasnije je došao još jedan Nemač koji je rekao da uđemo u zgradu. Odgovorili smo pitanjem: kako da uđemo u zgradu punu Nemaca? Odgovorio je da u zgradama nema nikoga jer su svi pobjegli i slobodno možemo da uđemo. Ušli smo. Ruskinje su otišle u kuhinju, a ja sam otvorila vrata spavaće sobe u kojoj je bilo mesto za kupanje. Dole je stajala kofa. Odlučila sam da se tu okupam. Nisam gledala šta se nalazi sa leve strane jer sam gledala nadesno, gde su bili krevet, orman i mesto za kupanje. Kada sam skinula odeću, ispred sebe sam ugledala strašilo sa dva velika oka, nešto užasno... dok nisam shvatila da gledam u svoj odraz!

Oprala sam se i obukla. Supa je bila napolju. Sišli smo u podrum zgrade i našli krompir, usoljenu šunku, turšije i nekoliko flaša vina i soka domaće proizvodnje. Uzeli smo delove šunke koja je bila prepuna soli i postali smo strahovito žedni. Hteli smo da uzmemo krompir, ali

nije bio kuvan. Svuda oko nas se pucalo. Tada nisam shvatala da je to nešto od čega mogu da poginem. To sam posmatrala kao nešto lepo. Kasnije sam i ja sišla u podrum.

Posle nekog vremena paljba je prestala i neko je počeo da udara o vrata. Nisu ih otvorile ni dve Ruskinje ni mladić Belgijanac nego ja. Kada sam otvorila, ugledala sam ruskog vojnika sa kapom i mašinkom. Skočila sam mu u naručje, poljubila ga i dala čokoladu. Uzeo je čokoladu i pitao nas šta se tačno dešava. Ruskinje su mu rekle na ruskom, ja sam rekla da sam Jugoslovenka. Kasnije smo se popeli u stan jer više nije bilo opasnosti. Ruskinje i ja smo otišle u kuhinju, a mladić iz Belgije je nestao. Možda je izašao na ulicu? Ko je mogao da mu veruje da nije jedan od nemačkih vojnika koji je samo promenio odeću.

Donela sam krompir i počela da ga kuvam. Tada je došao jedan od Rusa. Prvo me je gledao, a potom smo pričali. Video je da sam devojka, pitao me je koliko imam godina. Onda je otišao i vratio se sa ogromnom šunkom koja je naravno bila prilično masna i skoro da nam je došla glave, mada smo je Ruskinje i ja jele.

Jedna Ruskinja je umrla u krevetu. Pre toga mi je tražila čašu hladne vode. Otišla sam u dvorište, do bunara. Dugo sam pumpala vodu da bi bila što svežija. Ali, dok sam došla, ona je već bila mrtva. Drugu Ruskinju su odveli u bolnicu.

Nemci su počeli da se vraćaju u svoje stanove. U tom stanu je živela starija žena, gospođa Egebreht. Bila je lokalni stanovnik, i nije bila povezana sa vojskom. Tu su živeli njena ćerka Lorenc, njen sin koji je imao 17–18 godina i ćerka Anita koja je imala trinaest godina. Tada nisam znala da je ona devojčica jer su je ošišali i obukli kao dečaka, sa kratkim bermudama i nečim oko grudi da se ne bi videlo da je žensko.

Posle odlaska Rusa, u kući smo ostale baba, devojka za koju sam tada saznala da je žensko i ja. Ispostavilo se da je mlada žena, njena ćerka, bila trudna, tako da je morala da nađe doktora i da abortira.

Došla je naredba da svi stranci moraju da napuste Nemačku i da se vrate u zemlje i mesta odakle su došli. Otišla sam u komandu, gde sam rekla ko sam i kako se zovem i da sam iz Jugoslavije. Žena koja je zapisivala ono što sam govorila tako je i zapisala, ali je njena koleginica Ruskinja, koja je bila pored nje, dodala da nisam nikakva Jugoslovenka već Jevrejka.

Nisam imala organizovan transport do Jugoslavije. Nemica kod koje sam bila dala mi je jaknu i napravila kolače da imam šta da jedem

na putu do kuće. Pošla sam na put a nisam znala u kom sam se delu Nemačke nalazila. Ukrcala sam se u voz za koji nisam znala gde ide. Ono što mi je bilo bitno jeste da negde putujem. Imala sam samo potvrdu i ništa više. Nisam imala od koga da tražim pare. Nisu postojale karte, nije bilo ničega, sve je bilo u haosu. Svaki put kada je vojsci trebala lokomotiva, voz je stajao satima dok se lokomotiva ne vrati. Dok smo čekali lokomotivu, silazili smo iz voza i šetali. Prilikom jedne šetnje prišao mi je jedan ruski vojnik. Upitao je da li sam gladna, na šta sam odgovorila potvrdno. Odveo me je u neki magacin. U jednom mestu u ćošku nešto je bilo sakriveno. Imala sam šesnaest godina i nisam shvatala. On je stvarno izvadio parče hleba na koje je namazao mast i kasnije to zamočio u šećer. Kasnije je postao napasan, na šta sam počela da bežim. Tada sam shvatila da sledećeg puta ne treba da prihvatim tako nešto. Vratila sam se u voz.

Kasnije je voz opet stao. Tada sam ugledala dva jugoslovenska vojnika, koji su bili u nemačkom zarobljeništvu. Dok su prolazili pored mene, jedan je rekao drugom na srpskom: „Pazi ovu žensku, nema kosu“. Odgovorila sam da sam Jugoslovenka koja je bila u nemačkom logoru i da su mi tamo odsekli kosu. Tada su rekli: „Dete, kuda ćeš, šta radiš?“ Odgovorila sam da putujem prema Jugoslaviji, kući. Rekli su da to nije dobro i da treba da pođem sa njima. Jedan od njih me je bukvalno podigao i odvojio od voza. Rekli su da treba da pođem sa njima u jugoslovenski logor u blizini. Dugo smo hodali i nisam imala dovoljno snage. Na kraju smo stigli do nemačkog vojnog logora u kome su bili Jugosloveni. Tamo su bile četiri lepe zgrade i puno Jugoslovena tako da sam pronašla svoje prijatelje iz Subotice i Sombora. Tamo sam se prvi put posle dugo vremena izmerila na vagi. Imala sam 26 kilograma!

Iz „jugoslovenskog“ logora imali smo organizovan prevoz. Došli su po nas autobusi iz Čehoslovačke. Dovezli su nas do Praga, gde su žene smestili kod monahinja. Tamo nam je bilo dobro, mogle smo da se istuširamo i dobile smo krevete. Mogle smo da se šetamo po okolini. To mesto se nalazilo u starom delu grada.

Posle nekoliko dana došli su vozovi po nas. Moje drugarice iz Sombora i Subotice i ja došle smo u domovinu. Želela sam da dođem u Sombor jer su me iz tog grada i odveli. Nadala sam se da ću tamo naći svoju mamu, tetke, bilo koga.

Stigli smo uveče, oko osam-devet sati. Odlučila sam da uđem u prvu kuću u kojoj sam nekoga poznavala. Došla sam do kuće u kojoj

je živela mamina drugarica, Mađarica udata za Jevrejina. Ona nam je čuvala odeću, bila je veoma prijatna i dobra žena. Zakucala sam na vrata, ali je nije bilo kod kuće. Tamo je bila ćerka njene rođake, Jevrejka. Otvorila mi je vrata i ušla sam u kuću. To je bila prelepa devojka sa dugačkom kosom, rumenih obraza. Ne znam da li je ona stvarno bila toliko lepa ili je samo meni tako tada izgledala, ali znam da sam se zadivila kada sam je ugledala. Jednostavno je izgledala, bila je u spavaćici, već je bila u krevetu dok se nisu vratile njena majka i drugarica moje mame. Rekli su mi da se moj tata vratio i da je u Beogradu. Dale su mi da se istuširam i nešto da jedem.

Sutradan smo otišle da pošaljemo poruku tati koji je ubrzo došao po mene i odveo me u Beograd. Poslednji put kada sam ga videla imala sam dvanaest godina. U Beogradu je imao sobu kod dve starije žene polujevrejke-polusrpkinje.

Posle nekog vremena dobili smo, u ulici Čarlija Čaplina, garsonjeru sa kuhinjom. Tata je radio stolarske poslove po zgradama. Nije radio u svojoj struci i nije imao svoju halu za proizvodnju, ali je uspevao da zaradi koliko nam je trebalo. Kasnije su došli naši rođaci iz Subotice jer sam im poslala pismo da sam došla i da sam u Beogradu.

U Beogradu sam išla na kurs za ratom ometene učenike, ali se to meni nije svidelo tako da sam upisala gimnaziju, razred u koji sam išla pre rata. Na taj način sam i završila srednju školu kako treba, a tamo sam upoznala i svog budućeg muža, Šmuela Mihaelija. Venčali smo se dva meseca posle završene škole.

Zajedno smo se doselili u Izrael, 1949. godine. Mesec i po dana posle nas, došao je i moj otac. Kasnije sam rodila prvog sina, posle i drugog. U Izraelu smo stvorili porodicu. Niko nam nije pomagao, ni od koga nismo tražili pomoć. Znali smo da se mora raditi. Muž je morao da završi školovanje. Po završetku univerzitetskih studija radio je kao direktor gimnazije u Jerusalimu.

Imali smo dvoje dece, sada je ostalo samo jedno. Imam tri unuka od kojih su se dvojica oženili. Jedan živi u Izraelu, a drugi u Americi, u braku sa katolkinjom, Italijankom. Veoma je prijatna i dobra devojka, radi kao vaspitačica.